

ІНДИВІДУАЛЬНЕ І КОЛЕКТИВНЕ У ДОСВІДІ УКРАЇНСЬКИХ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується проблема інтерпретації індивідуального нетипового досвіду та характеризуються групи джерел особового походження, які можуть свідчити про повсякденне життя часів Другої світової війни.

Ключові слова: *жертви нацистських переслідувань, Друга світова війна, усна історія, свідчення, джерела особового походження, повсякденне життя.*

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. називає такими жертвами осіб, «які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань з мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму», і визначає кілька груп таких жертв: колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт; особи, насильно вивезені на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, або на території окупованих ними інших держав; діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків, та діти учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких було піддано репресіям. Окрім названих груп, до безсумнівних жертв нацистських переслідувань відноситься категорія радянських військовополонених, яку свідомо не внесли до закону, оскільки він готувався у зв'язку з проведенням німецьким Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» компенсаційних виплат, що не були передбачені для колишніх військовополонених.

Історику зручніше оперувати цими категоріями, щоб охарактеризувати долю окремої групи, адже колективний досвід є узагальненням типових індивідуальних досвідів жертв. Оскільки здебільшого висвітлення долі, наприклад, військовополонених або остарбайтерів йде від аналізу директив щодо поведінки з такою групою та інших офіційних документів, статистичних даних щодо кількості в окремі проміжки часу, тобто реконструкції подій «зверху», то уявлення про окрему групу ми отримуємо на підставі узагальнень щодо відповідної групи. Набагато складнішою видається спроба реконструкції подій «знизу», тобто з аналізу колективного досвіду постраждалих, ще складніше мати справу з індивідуальним нетиповим досвідом жертв нацистських переслідувань. Усі наші уявлення розби-

ваються при цьому через долю індивіда, якого неможливо зарахувати до якоїсь окремої групи або кількох груп, настільки реальне життя було набагато складнішим за наші уявлення про неї.

У цьому зв'язку автору цієї статті завжди пригадується доля Михайла Львовича Рибчинського, єврея за національністю, офіцера, який потрапив до німецького полону, через непорозуміння з представником власовської армії був переведений до концентраційного табору Маутхаузен, втік разом з іншими в'язнями у лютому 1945 р. від неминучої страти, потрапив до 1% вцілілих після пошуків та був перехований австрійською родиною до приходу американських військ¹. Щоденне існування на межі життя і смерті не підлягає ніяким класифікаціям — цей конкретний досвід є постійним виключенням з правил або наших стереотипів про долю людини в обставинах війни.

Безумовно, на начальному етапі формування знань про окрему групу жертв потрібно дослідити увесь комплекс офіційних джерел, які надають нам відомості про типові умови існування цієї групи, формують її колективний портрет. Тім не менш дуже важливим є, навіть на цьому етапі, вберегтися від категоричних узагальнень щодо долі жертв.

На подальших етапах формування знань дослідник здебільшого працює з джерелами, що відбивають індивідуальні досвіди жертв в обставинах війни — мемуарами, інтерв'ю, автобіографіями, листами. Типові досвіди досить легко вкладаються у схеми, розроблені раніше, тому служать часто лише ілюстрацією для теоретичних конструкцій або предметом дослідження зовсім інших споріднених наук — лінгвістики, соціології, психології та ін. Реальні історичні відомості залишаються при цьому, здебільшого, поза увагою, оскільки дані типи джерел звично зараховуються до числа суб'єктивних, недостовірних з різних причин та суперечливих, загалом другорядних. Останнім часом нерідко можна наразитись на «обвинувачення» у позитивізмі, якщо дослідник має фактографічний інтерес до джерел особового походження. Вважаємо, що тенденція до зниження значущості фактів, які наводить свідок минулих подій, є помилковою, сподіваємось, що вона буде панувати недовго, оскільки ми маємо ще багато прогалин, які треба заповнювати, особливо у повсякденному житті часів окупації, і часто-густо тільки спогади свідків можуть допомогти нам у цьому. Для прикладу можна навести теми таборів для радянських військовополонених та трудових таборів в окупованій Україні, історії невеликих містечок і сіл періоду окупації, які залишаються дуже схематичними.

Якщо індивідуальний досвід є нетиповим, він або взагалі залишається поза увагою, або аналізується тільки з урахуванням відповідності в окремий проміжок часу окремій групі жертв, але не впливає на загальну картину наших стереотипів, з обмовкою на кшталт «з кожного правила є виклю-

чення». На нашу думку, такий досвід на сьогоднішньому етапі наших знань є найбільш цікавим для майбутніх досліджень, оскільки часто він руйнує наші стереотипи та викликає безліч питань щодо вже достатньо досліджених тем: який процент остарбайтерів неодноразово змінював місце роботи, тобто не може бути однозначно зарахований до категорії працівників підприємств або сільського господарства, яка кількість військовополонених потрапила до концентраційних таборів або до цивільних остарбайтерів, тобто змінила свій статус відповідно існуючих категорій упродовж війни, ще простіше — скільки було взагалі українських військовополонених у нацистських таборах. Окремо слід вказати на долю українців, які потрапили до полону вже у 1939 р. як солдати польського війська, часто були відпущені та знов потрапили до Райху як українські остарбайтери — у якій статистиці вони враховані? Ще цікавіше з партизанами, які, потрапив до полону, вважалися військовополоненими, хоча зараховувалися радянськими спецслужбами до цивільних громадян.

Яким чином інтерпретувати джерела особового походження? Чи не прийшов вже час докласти зусиль та показати життя часів Другої світової війни у всьому його розмаїтті, взаємовиключності, багатобарвності.

Цікавим прикладом реконструкції повсякденного життя на таких матеріалах стала реалізація проекту «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні». Поштовхом для проведення роботи стала унікальна знахідка у Німеччині у 2005 р. фотографій та приватних листів референта крайсландвірта Йоганна Бьоше, який перебував у 1942–1943 роках в Іванкові Київської області та дуже детально описував події в Іванкові і фотографував місцеві споруди та краєвиди, жителів, усе, що відбувалось у містечку під окупацією. Українські учасники проекту зібрали 92 інтерв'ю з місцевими жителями, ідентифікували будинки та деяких осіб з фото, також була проведена пошукова робота в архівах. Результатом проекту стала не тільки публікація цих матеріалів² та виставка у краєзнавчому музеї, але й дещо більше — відтворення на мікрорівні історії містечка для самих жителів. Іванкову пощастило — він вже має власну історію окупації.

Для аналізу повсякденного життя досліджуваного періоду документи особового походження є найважливішими. Можна виділити кілька груп таких джерел стосовно жертв нацистських переслідувань за часом та способом їх створення.

До першої групи ми виділяємо т. зв. «листи з фашистської каторги» — листи українських громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Колекції таких листів зберігаються майже у кожному обласному архіві, крім того, такі листи знаходяться на зберіганні у фондах краєзнавчих музеїв та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Вони походять із німецьких поштових вантажів,

перехоплених Червоною армією чи партизанами, матеріалів, зібраних комісіями по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників в Україні. Тільки мізерна частина з них була опублікована у збірках 40-х та 90-х років³. Кілька істориків аналізували саме листи остарбайтерів як історичне джерело⁴, але, на жаль, до сьогодні використання них у науковому обігу носить узагальнюючий або вибіркового характер. Надзвичайна цінність цієї кореспонденції полягає в її синхронності, або наближеності до часу подій, відтворених у документах, автор листа є учасником або безпосереднім свідком описаної події. Листи не призначалися для публікації, тому зазвичай багато історичних фактів висвітлено в них досить близько до дійсності. Разом з тим, наявність цензури стримувала авторів листів у деяких висловлюваннях та примушувала іноді до інакомовлення. Окремим недоліком цієї групи джерел є обмеженість обсягу листа регламентованими розмірами листівок, тому їх авторам вдавалося небагато висвітлити зі свого життя. Разом з тим, оскільки листи відправлялися досить часто, зазвичай два рази на місяць, аналіз відправлень одного автора за значний проміжок часу дозволяє прослідкувати перипетії його долі.

Збереженість листування воєнних часів інших груп жертв нацистських переслідувань здається проблематичною. Можливо, поодинокі листи зберігаються у приватних колекціях чи архівних фондах колекційного типу формування, у всякому разі, автору невідомо про збірки великих обсягів.

Поодинокі щоденники часу створення, одномоментного з подіями, зустрічаються досить рідко, кілька з них є опублікованими. Було б корисним мати зведений реєстр подібних документів із зазначенням місць зберігання.

Наступну групу створюють листи та свідчення до Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (НДК), матеріали якої зберігаються у Москві (Державний архів Російської Федерації, ф. 7021) та місцевих комісій сприяння у роботі НДК, матеріали яких зберігаються в обласних державних архівах України. Названі документи опубліковані лише частково, тому цей величезний масив джерел може надати багато різноманітних даних щодо життя під окупацією, у першу чергу, на мікрорівні. У Державному архіві Дніпропетровської області зберігається також колекція спогадів воєнних років про перебування у Німеччині (ф. Р-2441), а в Державному архіві Запорізької області — колекція спогадів громадян, що перебували на окупованій території, репатрійованих і військовополонених (ф. Р-1676) та щоденники осіб, що перебували на окупованій території та в Німеччині (ф. Р-1667), 40-х років. Перевагою цієї групи джерел є малий проміжок часу між подіями та часом створення документу, що дозволяє розраховувати на

більшу достовірність деталей, але призначення цих документів для обвинувачення загарбників та їх посібників надає ідеологічного забарвлення та зосередження уваги виключно на негативних сторонах повсякденного життя в умовах окупації, часто відбувається свідоме викривлення у висвітленні подій. За спостереженням автора, тим не менш саме свідчення особового походження за деякими виключеннями є найбільш достовірними порівняно зі створеними на їх підставі актами про злочини чи збитки.

До цієї групи джерел примикають матеріали архівно-слідчих справ 40-х років, які зберігаються в архівах Служби безпеки України. Протоколи допитів містять також багато деталей, на які дослідник, як правило, не звертає уваги через зацікавлення особистою долею підслідного. На нашу думку, відсутність тематичних каталогів щодо Другої світової війни в архівах СБУ (за досвідом автора, виключення становить лише архів у Хмельницькій області) заважає залученню цього типу джерел до наукового обігу.

Окрему групу джерел особового походження стосовно жертв нацистських переслідувань складають спогади 80–90 років, які надійшли на архівне зберігання до деяких архівів. Так, у Державному архіві Вінницької області на базі зібраних у ході реалізації міжнародних проектів понад 500 інтерв'ю 1989–1995 років був створений фонд «Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини» (ф. Р-6022). У Державному архіві Черкаської області спогади 80–90 років приєднали до фонду листів та спогадів громадян, які перебували на примусових роботах у Німеччині та на окупованій території, воєнного часу (ф. Р-2398). Документи 90-х років, на відміну від попередніх, несуть на собі певну заангажованість у компенсаційних виплатах, які почали проводитись після створення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» у 1993 р., якому передував процес з 1990 року. Так, величезний масив науково-просвітницького товариства «Меморіал» був викликаний публікацією «Пенсія из-за рубежа» у 1990 р., яка була передрукована у багатьох виданнях⁵. Порівняно з попередніми групами джерел, до недоліків цієї та наступних груп відноситься їх віддаленість у часі від подій, про які вони свідчать, до того надається також нашарування пізніше отриманих знань про події війни, що відбивається на висвітленні цих подій автором. Присутній також вплив наявної чи уявної аудиторії, якій адресовані ці спогади, оскільки їх автор попередньо знав про мету збору таких свідчень, наявна також певна «літературність» у подібних документах, повчальні інтонації (для нащадків), вплив заідеологізованого відображення подій Другої світової війни у літературі та інших творах. Те саме стосується і наступної групи.

Жертви нацистських переслідувань публікували власні мемуари та спогади, зазвичай за допомогою письменників або громадських організацій. У роки хрущовської «відлиги» було опубліковано цілу низку спогадів колишніх в'язнів концентраційних таборів. З 90-х років розпочалася нова хвиля таких публікацій, у яких акцент змістився з героїзації подій та дієвих осіб на опис буденного, повсякденного життя в умовах неволі. За сприяння Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України (*далі* — УНФ) було видано кілька збірників Української спілки в'язнів-жертв нацизму «Пам'ять заради майбутнього», які містять, окрім інших документів, спогади членів спілки⁶; регіональні збірки спогадів⁷.

Більш достовірними видаються відомості, що містяться в опублікованих записах інтерв'ю, які збиралися з початку ХХІ ст. в Україні у рамках проектів з «усної історії»⁸. Подібна робота триває далі. На відміну від попередньої групи джерел, методика «усної історії» передбачає, окрім вільного викладення бачення подій, використання відкритих запитань та уточнень. Це занурює опитуваного у конкретні події та під впливом бачення ситуації і повторного переживання подій може викликати спогади, які сам опитуваний міг і не пригадати у складеному їм самим зображенні минулого. З власного досвіду спостереження зазначимо також вплив навколишніх умов на якість спогадів. Колишній в'язень концентраційного табору Маутхаузен та його філії Лінц-III Анатолій Савічев попередньо розповідав про свою долю лише у загальних рисах, але потрапляння на територію табору Лінц-III, де він перебував, викликало вибух спогадів (ймовірно, через перевагу зорової пам'яті), він склав детальний план розташування у таборі різних об'єктів, що, до речі, стало дуже вагомим джерелом, оскільки документів щодо цього табору майже не збереглося. Зазначимо лише, для характеристики зібраних матеріалів за методикою «усної історії», що за обсягом опитаних осіб цей вид джерел є малочисельним, у названих у посиланні виданнях опубліковано разом до 100 інтерв'ю, тому при дослідженні тільки такого типу джерел існує небезпека хибних висновків.

Серед нових джерел, які ще не знаходяться на архівному зберіганні та є неопублікованими, слід назвати листування громадян з УНФ, частина якого була передана на зберігання та для подальшої розробки до Інституту історії України НАН України, та матеріали трьох конкурсів робіт школярів про жертв нацизму, які проводив УНФ упродовж 2006–2010 років. Стосовно першої колекції треба відзначити, що це листування містить велику кількість спогадів авторів листів про минулі події, і не тільки Другої світової війни. На даний час проводиться обробка цього масиву, на жаль, дуже повільно. У цьому році планується видати перший випуск із серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських

переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». Що стосується матеріалів конкурсів, то вони зберігаються дотепер в УНФ. За результатами конкурсів кращі учнівські роботи були опубліковані⁹, але це тільки верхівка «айсбергу», бо в ході їх підготовки учні повинні були записати мінімум два інтерв'ю з жертвами нацистських переслідувань, деякі школярі, переважно зі сільської місцевості, записували понад 20 інтерв'ю. Звичайно, здебільшого ці записи зроблені непрофесійно, але за обсягом їх кількість перевищує 5 тисяч різноманітних біографій. Ще треба визначитись з методикою обробки цих даних, але вважаємо, що не можна залишати цей великий комплекс без уваги, часто це було єдиним інтерв'ю для окремої людини, багато з тих, хто надав свідчення про свою долю, вже пішли з життя.

Таким чином, для істориків окупаційного часу є багато роботи. Масове залучення джерел особового походження до наукового обігу збагатить історичне знання про Другу світову війну, заповнить багато прогалин та допоможе відтворити повсякденне життя часів війни.

¹ Детальніше про долю М. Рибчинського див.: *Дубик М. Маутхаузен // Університет*. — 2004. — № 1. — С. 54–57; Інтерв'ю з Рибчинським М.Л. // *Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін.* — К., 2009. — С. 257–264.

² *Іванків — 808 днів окупації / УНФ «Взаєморозуміння і примирення». Упоряд. О. Николаичук.* — Київ, 2007. — 80 с.

³ *Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф. Шевченко.* — К., 1947. — 159 с.; *Письма из немецкого рабства.* — М., 1943. — 16 с.; *Советские люди на немецкой каторге. Сборник.* — М., 1943. — 52 с.; *Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян.* — Хмельницький, 1995. — 142 с.

⁴ Див. *Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2009. — Вип. 12. — С. 45–64; *Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2002. — Вип. 6. — С. 70–77; *Її ж. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., — 2003. — Вип. 7. — С. 227–233; *Її ж. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953).* — К., 2009. — С. 8–11, 25–26.

⁵ *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине.* — 2-е изд., перераб. и доп. — М. 2002. — С. 18.

⁶ Пам'ять заради майбутнього. Спогади / УСВЖН. — К., 2001. — 564 с.; Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади / УСВЖН. Кн. 2. — К., 2005. — 763 с.; Пам'ять заради майбутнього. Кн. 3: про діяльність УСВЖН та спогади жертв нацизму. — К., 2008. — 464 с.

⁷ Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей / Отв. ред. В.Ю. Иващенко. — Львов, 2005. — 192 с.; Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М.Ю. Грицак, М.І. Машура. — Ужгород, 2005. — 256 с.

⁸ Назвемо найбільш відомі збірки: Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.; «То була неволя...». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / В. А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). — К., 2006. — 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009. — 208 с.; дуже оригінальним за поданням зібраного матеріалу стало недавнє видання: Альманах «Живая история» в рамках проекту «Диалог поколений». — Херсон, 2010. — 104 с.

⁹ «Цей біль у серці не вщухає...»: Збірка учнівських рефератів / УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, упоряд. С. Батурич, Л. Сочка. — Львів, 2005. — 256 с.; Полинова доля. Збірка учнівських рефератів / УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, упоряд. С. Батурич. — Узин, 2006. — 184 с.

В статье анализируется проблема интерпретации индивидуального нетипичного опыта и характеризуются группы источников личного происхождения, которые могут свидетельствовать о повседневной жизни во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: *жертвы нацистских преследований, Вторая мировая война, устная история, источники личного происхождения, повседневная жизнь.*

This article analyzes the problem of interpretation of individual experience and are characterized by atypical group of sources of origin of personnel who can testify about everyday life during the Second World War.

Keywords: *victims of Nazi persecution, World War II, oral history, evidence, sources of personal origin, everyday life.*